

Кыргыз тилиндеги эскирген сөздөрдүн изилдениши

Тилдеги сөздөр бир калыпта болуп жүрө бербейт. Убакыттын өтүшү менен алардын бир тобу эскирип унутулуп, элдин тилинде колдонулбай калат. Мындай сөздөрдү эскирген сөздөр дейбиз. «Тилдеги эскирүү дайыма эле бир калыпта, бирдей темп менен түз сызык боюнча кете бербейт. Өзгөчө эски коомдук-саясий түзүлүшкө жашоо-тиричиликке байланыштуу болгон сөздөр коомдук формациялардын алмашышы менен өтө көп санда эскирүүгө дуушар болот. Октябрь революциясынан кийин кыргыз тилинде эң көп сөздөр эскирип, активдүү сөздүк курамынан чыгып калган» (Мамытов Ж.,216-218-б.). Эскирген сөздөрдү лексика-семантикалык маанилеринин өзгөчөлүктөрүнө жана тилде колдонулуп жүргөн сөздөрдүн лексикадан чыгып калуу айрымачылыктарына карата историзмдер жана архаизмдер деп эки топко бөлөбүз. Архаизм деген терминге сөздүк-справочникте мындайча аныктама берилген. *Архаизм* деген термин – гректин «*arhimos*» - *байыркы, эски* деген сөзүнөн алынган. Мезгилдин өтүшү менен тилдин лексикадагы бир катар сөздөр турмушта колдонулбастан, акырындык менен колдонуудан чыгып калат. Тилдеги сөздөрдүн эскирип, колдонуудан чыгып калышы бир деңгээлде болбойт. (Оморов А.,29).

Орус окумуштууларынын изилдөөлөрүнө таянсак, Р.Н. Попов «Слова, постоянно употребляемые большинством носителей русского языка и лишённые в одинаковой мере как оттенка устарелости, так и оттенка новизны, составляют активный запас лексики русского языка. Напротив, слова устаревшие или новые, не вошедшие еще в общее употребление, образуют пассивный запаса русской лексики» (Р.Н.Попов,97) деген пикирин айткан. Эскирген сөздөрдү историзмдер жана архаизмдер деп экиге бөлүп, төмөндөгүдөй аныктамасын берген «Слова которые вышли из активного употребления в нашей речи в связи с исчезновением предметов и явлений, ранее ими обозначившихся, называются историзмами. Архаизмами называются слова, вышедшие из активного употребления в речи, потому что их вытеснили другие слова, оказавшиеся более подходящими для обозначения тех же самых предметов и явлений или их признаков» (Р.Н.Попов,98-99).

Ал эми Гольцова Н.Г. «В зависимости от причин, по которым то или иное слово относится к разряду устаревших, выделяются историзмы и архаизмы. *Историзмы* – это слова, вышедшие из употребления потому, что исчезли из жизни предметы, явления, которые они обозначали. Историзмы – единственное обозначение исчезнувшего понятия (предмета, явления) – не имеют синонимов» (П.А. Леканта,40). Гольцова Н.Г. Историзмдерди төмөндөгүдөй тайпаларга бөлөт:

Эски кийимдердин аталыштары – *зипун, камзол, кафтан, кокошник, шушпан* и др.

Акча бирдигинин аталыштары – *алтын, грош* и др.

Ар кандай титулдардын аталыштары – *боярин, граф, дворянин, князь, царь* и др.

Кызмат абалын билдирген сөздөр – *городовой, наместник, приказчик, урядник* и др.

Курал-жарактардын аталыштары – *пищаль, шестопер* и др.

Административдик башкаруу – *волость, губерния, уезд* и др.

«*Архаизмы* – это слова, обозначающие понятия, предметы, явления, существующие в настоящее время; по различным причинам архаизмы были вытеснены из активного употребления другими словами. Следовательно, архаизмы имеют синонимы в современном русском языке» деген аныктама берип, Гольцова Н.Г. архаизмдерди төмөнкүдөй бөлүштүрөт: *собственно лексические архаизмы, лексико-семантические*

архаизмы, лексико-фонетические архаизмы, лексико-словообразовательные архаизмы (П.А.Леканта,40)

Н.С. Валгина азыркы орус тилинин лексикасын активный жана пассивный деп экиге бөлүп, анын ичинен пассивный сөздөрдү да ич ара эскирген жана жаңы (неологизмдер) сөздөр деп экиге бөлөт. Н.С. Валгинаны көз карашы боюнча активдүү сөздөр азыркы учурда күнүгө колдонулуучу, бардык элге түшүнүктүү болгон сөздөр. Ал эми пассивдүү сөздөр эскирип анча колдонулбай калган сөздөр же болбосо, лексикада анчалык кеңири болуп, жайылбаган, анча тааныш эмес, элге сиңип кете элек жаңы сөздөрдү айтабыз деген оюн билдирген. Эскирген сөздөрдү төмөнкүдөй бөлүштүрөт: Одну группу устаревших слов составляют такие, которые уже совсем вышли из употребления в связи с исчезновением тех понятий, которые обозначали: *боярин, вече, стрелец, опричник, гласный* (член городской думы), *бурмистр* и др. Слова этой группы называют историзмами.

Другую группу устаревших слов составляют архаизмы, т.е. слова, которые в процессе развития языка были заменены синонимами, являющимися другими наименованиями того же понятия. К этой группе относятся, например, слова *брадобрей – парикмахер; сей – этот, понеже – потому что; гостьба – торговля; вежды – веки; пиит – поэт; комонь – конь; ланиты – щеки* и др. (Н.С. Валгина,41).

Ал эми жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуу китептерде архаизмдердин берилиши түрдүүчө изилденген.

Тарыхый сөздөрдүн архаизмдерден айрымасы, тарыхый сөздөрдүн атоолору экинчи бир башка сөз менен алмашпайт. Тарыхый сөздөрдүн пайда болушу коомдук факторго, тактап айтканда тарыхый факторго көбүрөөк байланышкан болот. Мисалы: *Бир болуш эл старчинга, старчын элүү башыга, элүү башы ичи он башыга бөлүндү.*(Кырг-р.2-т).- *Болуш аталгандар, бий-старчындардын жемсөөсү толуп бүттү. Колуңдагың аз көрүнсө, колуңан келсе болуш бол* (М.Ауэзов).

Ж.Мукамабаев тилдин лексикалык составы өнүрүштө, маданиятта, илим техникада, адамдардын ички дүйнөсүндө, көз карашында ар убак жандуу кыймыл болуп турганына байланыштуу өзгөрүп, кээ бир сөздөр такыр колдонулбай калат, кээ бирлеринин мааниси эскирет деп талдап, кээ бир сөздөр жеке айтылбай айрым кош сөздөрдүн, сөз тизмектеринин, макал-ылкаптардын, туруктуу сөз айкаштарынын түгөйү катары гана сакталып калат деген оюн айтып, төмөнкү мисалдарды келтирет, *шеек-шобот, арык-торук, орчок-борчок, бала-чака, кыз-кыркын, абысын ажын, оңко-чоңко, сорпо-шилен, омбул-домбул, кеп-келеч, жаан-чачын, төркүн-төз, аки-чүкү, балан-түкүн (бастан, бакун, падыбан), быдыр-сыдыр*. Бул сөздөрдүн бирөө же экөө тең- бул күндөрдө мааниси унутулуп, эскирип кеткен сөздөр (Ж.Мукамабаев,139).

Ж.Мукамабаев лексикалык бирдиги, түзүлүшү жана мазмунуна карай историзмдерди үч топкө бөлгөн: *лексикалык историзмдер, семантикалык историзмдер, фразеологиялык историзмдер*.

Изилдөөчү архаизмдердин түрлөрүн төрт топко бөлүп карайт: *лексикалык архаизмдер, лексико-фонетикалык архаизмдер, лексико-морфологиялык архаизмдер, семантикалык архаизмдер*.

Э.Абдулдаев сөздөрдү кыргыз лексикасынын активдүү жана пассивдүү сөз топтооруна бөлгөн. Айрым эскирген сөздөрдүн бара-бара колдонуудан чыгып калышы же тил практикасында сейрек колдонулуп, пассивге өтүп кетиши да тилдин сөздүк составындагы өзгөрүүлөрдүн өзүнчө бир түрүнө жатат. Активдүү сөздөрдүн тобу күндөлүк байланыш-катышата кеңири колдонулган жана мааниси да жалпы элге

түшүнүктүү, жеткиликтүү болгон сөздөрдөн турат деп түшүндүрмө берип кеткен (Э.Абдулдаев, 1986:90).

Изилдөөчү эскирген сөздөрдү жалпысынан историзмдер жана архаизмдер деп эки топко бөлөт.

А.Жалилов да өзүнүн изилдөөсүндө кээ бир сөздөр лексикадан биротоло колдонуудан чыгып калган болсо, айрымдарынын маанилери таптакыр унутулуп, бирок кош сөздөрдүн, фразеологизмдердин, макал-лакаптардын составында учурап калат: эшик-элик, бала-чака ж.б. келтирилген сөздөрдөгү түгөйлөрү (элик, чака) азыр өз алдынча колдонулбайт, маанилери унутулган. Булардын семантикасын тектеш тилдерге салыштыруу аркылуу аныктоого болот: элик чуваш тилинде «эшик», чака түрк тилинде «бала» маанилеринде колдонулат (Жалилов А.,193) деп тилибизге башка тилден киргендиги билинбей сиңип кирип кеткен айрым сөздөрдүн келип чыгышынын түпкү тегин аныктап көрсөткөн.

Изилдөөчү эскирген сөздөр лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрүнө- туюндурган көрүнүштөрдүн, предметтин, заттын жашап тургандыгы же мазмуну өзгөрүп, атоосунун ага туура келбей калышына карай историзмдер, архаизмдер жана хронизмдер деп үч бөлүккө бөлгөн (Жалилов А.,195).

Ал эми А.Сапарбаев да эскирген сөздөрдү көөнөргөн сөздөр деп атап, архаизмдер жана историзмдер деп эки топко бөлгөн.

Бул окумуштуу күндөлүк турмушта колдонулуучу белгилүү бир заттар же түшүнүктөр коомдун өнүгүшүнө байланыштуу анын талаптарына жооп бере албай, колдонуудан чыккандыктан, аны атап жүргөн сөз да акырындык менен пассивге айланып, бирок белгилүү бир тарыхый доордун көрсөткүчү катары тилде али колдонулган сөздөрдүн тобу историзмдер деп аныктама берген.

Историзмдер көркөм тарыхый чыгармаларда чагылдырылып, жазуучу кайсы доорду сүрөттөгөн болсо, ошол тарыхый мезгилдеги элдик лексиканын өзгөчөлүгүн баяндайт: *«Эрнс, падыша, байларга каршы революциялык иштериң кандай? Мен жазган эки катты алыпсың, жашырын басылган китепчени окуп түшүнгөндүрсүң. Помещиктин баласы болсоң да, падыша, бай, помещиктерди кулатууга даяр экендигиңди билем.»* (К.Ж.). *«Мусулманкул ордону катуу кармаган. Анжиянга Алымбек датканы, Намангенге Кедейбай датканы калтырып, калган вилаеттерге жалаң кыпчактардан койду.»* (Т.К.).

Архаизмдер адепкиде башка сөздөр менен синонимдик катышта келет да, бара-бара пассивге айланып, акырындык менен колдонуудан чыга баштайт. Демек, историзмдерге караганда архаизмдердин маанилик башка бир сыңары синонимдик катыштагы эквиваленти болот (Сапарбаев А., 177) деп мүнөздөмө берген.

Тилдин лексикасында эскирген сөздөр болобу, тарыхый сөздөр болобу башка сөздөр менен бирге активдүү колдонулуп, аз колдонулуп же колдонулбай калган, ушуга окшогон процесс боло берет. Мындай көрүнүш мезгилге көз каранды. Көп мезгил өтүп лексикада мына ошондой өзгөрүүлөр жүрө берет. Анткени тил жандуу көрүнүш.

Адабияттар

1. *Абдулдаев Э., Давлетов С., Иманов А, Турсунов А.* Кыргыз тили. Ф.:Мектеп 1986.-352 бет.
2. *Ахматов Т., Мукамбаев Ж.* Азыркы кыргыз тили. Фонетика, лексика. Ф.:Мектеп, 1978. -176 б.
3. *Жалилов А.* Азыркы кыргыз тили: I бөл\к. -Б.:Кыргызстан, 1996. - 232 б.
4. *Сапарбаев А.* Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б.: «Кыргызстан – Сорос» фонду. 1997. – 328 б.

5. *Ауэзов М.* Абай жолу: Роман/ Которгон Тургунбек Суванбердиев - Ф.: Адабият,1989 1-том. 1-2-китеп -816 б.
6. *Касымбеков Т.* Сынган кылыч: Тарыхый роман – Ф.: Кыргызстан, 1979. -568 б.
7. *Жантөшев К.* Каныбек: Роман: I китеп. – Ф.: Адабият, 1991. -592 б.
8. *Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И.* Современный русский язык учебник для вузов. – Изд.6-е, перераб. И доп. – М.:Логос, 2003. –528с.
9. *Лекант П.А., Н.Г. Гольцова, Жуков В.П. и др.* Современный русский литературный язык: Учеб. Для филол. спец. пед. ин-тов. – 2-е изд. Испр. – М.:ВЫсш.шк.,1988. – 416 с.
10. *Попов Р.Н., Валькова Д.П., Маловицкий Л.Я., Федоров А.К.* Современный русский язык: №2121 «Педагогика и методика нач. обучения» - 2-е изд. Испр. И доп. – М.:Просвещение,1986. – 464с.